

'ואני בבואי מפדן': על דיבור אחד של רש"י והשפעתו

פתיחה

מקומם הייחודי של דברי רש"י אלו בקהילות ישראל
התייחסותם של גדולי ישראל ללימוד רש"י זה
סיפורו של מקס נורדאו
טוב אחרית דבר מראשיתו

פתיחה

על הפסוק [בראשית מח, ז]: "וְאֲנִי בְּבֹאִי מִפְּדֵן מֵתָה עָלַי רַחֵל בְּאָרֶץ כְּנָעַן בְּדֶרֶךְ
בְּעוֹד כְּבֵרֵת אֶרֶץ לְבָא אֶפְרָתָה וְאֶקְבְּרָה שָׁם בְּדֶרֶךְ אֶפְרָת הוּא בֵּית לָחֶם", כותב רש"י:
ואקברה שם - ולא הולכתיה אפילו לבית לחם להכניסה לארץ, וידעתיה
שיש בלבך עלי [תרעומת], אבל דע לך שעל פי הדיבור קברתיה שם, שתהא
לעזרה לבניה כשיגלה אותם נבוזראדן והיו עוברים דרך שם יצאת רחל על
קברה ובוכה ומבקשת עליהם רחמים, שנאמר (ירמיה לא, יד) קול ברמה
נשמע רחל מבכה על בניה וגו', והקב"ה משיבה (שם טו) ויש שכר לפעולתך
נאום ה' ושבנו בנים לגבולם.

מקור דבריו בפסיקתא רבתי [פיסקא ג ביום השמיני]:

וכיון שבירכם ועשאם שבטים, התחיל [יוסף] אומר על עסק רחל. אמר לו
למה לא נכנסה לקבורה [עמר], שהיה יוסף מיצר על הדבר מאוד. התחיל
אביו משיבו עליה, אני בבואי מפדן אין כתיב כאן, אלא ואני בבואי מפדן. מהו
ואני? אמר לו חייך, כשם שהיית מבקש שתיכנס אמך לקבורה כך אני הייתי
מבקש, הדא הוא דכתיב ואני מתה עלי, מהו עלי, עלי הייתה טרחותה. אמר לו
שמה מה שלא הכנסת אותה לקבורה שמא עונת גשמים הייתה, אמר לו לאו,
בעוד כברת ארץ לבוא אפרתה, בין פסח לעצרת היה, בזמן שהארץ מנופה
והולכת ובאה ככברה, שיכולים להלוך. אמר לו יוסף, גזור עכשיו ואני מעלה
אותה וקוברת. אמר לו יעקב, אין אתה יכול בני, שלא קברתיה שם אלא על
פי הדיבור, שאף אני ביקשתי להעלותה ולקוברת, ולא הניחני הקדוש ברוך
הוא, שנאמר ואקברה שם, מהו שם, על פי הדיבור. ולמה, שגלוי וצפוי לפניו
שסוף בית המקדש עתיד ליחרב, ובניו עתידים לצאת בגולה, והם הולכין
אצל אבות ומבקשים מהם שיתפללו עליהם, ואינם מועילין להם. וכיון שהם
הולכין בדרך הם באין ומחבקין קבורת רחל, והיא עומדת ומבקשת רחמים מן

הקדוש ברוך הוא, ואומרת לפניו, ריבוננו של עולם, שמע בקול בכייתי ורחם על בניי, או תן לי האוניא שלי. מיד הקדוש ברוך הוא שומע בקול תפילתה. מניין, שכן כתב כבי תמרורים רחל מבכה על בניה, וכתב ויש תקוה לאחרינתן [נאום ה'] ושבנו בנים לגבולם. הרי פייסו למה לא נכנסה אמו לקבורה!.

מקומם הייחודי של דברי רש"י אלו בקהילות ישראל

דברי רש"י אלו היו נלמדים ב"חידרים" במקומות רבים במזרח אירופה בניגון מיוחד², שהיה משאיר בליבות הלומדים רושם רב³. המנהג הזה אף עלה ארצה, כפי שציין למשל מרן הרב אברהם שפירא⁴. רבים העידו על ההשפעה המשמעותית של הדברים עליהם. אביא כמה דוגמאות:

מי לא התרגש בילדותו כשלמד למשל את פירוש רש"י על הפסוק ואני בבואי מפדן. דברי עידוד ונחמה אלו השפיעו על צעירי ישראל יותר מאלפי דרשות וסיפורים. פירושו של רש"י לתורה נוטל חלק בראש בנטיעת האידיאל הדתי-לאומי לנצח ישראל בנוער היהודי⁵.

1 אך ישנם הבדלים מסויימים בין הנוסח שבמדרש לבין דברי רש"י. למשל, במדרש נאמר "שהיה יוסף מיצר על הדבר", וברש"י: "וידעתי שיש בלבך עליי". וכתב בשו"ת אגרות משה [יו"ד ח"ד סי' נז]: "והיה זה טענה בעצם על יוסף שהיה בליבו על יעקב בזה, שהרי היה לו להבין שעל פי הדיבור היה ולא היה לו להרהר כלל, דלכאורה הוא כחטא ראובן שהתרעם על יעקב בשביל שנדמה לו שהיה מעשה יעקב עלבון לאמו (שבת נה, ב: עלבון אמו תבע, אמר אם אחות אמי הייתה צרה לאמי, שפחת אחות אמי תהא צרה לאמי? עמד ובלבל את מצעה). אבל החילוק הוא, דראובן הראה במעשה שסובר שאביו לא עשה כראוי, וגם אולי ידעו זה גם האחים, ויוסף לא היה הרהורו אלא בליבו לבד, ורק יעקב ברוה"ק ידע זה. ולכן אף שבהרהור בליבו היה אצל יוסף גרוע, שהרי היה לו להבין מזה שלא הולכה אף לבית לחם שהיה זה על פי הדיבור, ומצד הקדמת תרעומתו לא הבין מזה כלום אלא עוד יותר הקפיד, אבל כיוון שהיה רק הרהור בליבו לבד לא נעש יוסף כלל, שמחשבה רעה אין הקדוש ברוך הוא מצרפה למעשה כדאיתא בקידושין דף ל"ט ע"א". בלי לדון בעצם ההערה, יש לציין שדברי הגרמ"פ מוסבים על הלשון 'יש בלבך תרעומת', אך לפי לשון הפסיקתא 'היה מיצר על הדבר' מסתבר שלא היה בכך כדי טענה על יוסף.

2 אפשר לשומעו בכתובת זו: <https://www.youtube.com/watch?v=B-xnKoxGqCA>

3 לא הצלחתי להתחקות על תולדות הניגון ומקורו. הערה מעניינת העיר דב אויסאיל [החיגון בליזנסק, עמ' 206]: "איך נדדו המנגינות והגיעו לכל אחד? פליאה איתי עד היום".

4 מורשה עמ' צז: "כשהיינו ילדים ב'חדר' היינו לומדים את רש"י זה במנגינה של כבי, בניגון מיוחד עצוב".

5 הרב אהרן פצ'ניק, ניב המדרשיה תשל"ב-תשל"ג, עמ' 59.

היש מי שינק בילדותו את פירושו למילים ואני בבואי מפדן, ולא יזכור ויתענג על הניגון העצוב-מתוק בדברי פרשנדתא?⁶

ובלשונו של הרב י"ל מימון⁷:

אני מרגיש בתוך עמקי נשמתי, כי גם האהבה לארץ ישראל והגעגועים אליה, שהקסימו את נפשותינו בהיותינו עוד ילדים - כל זה היה בהשפעת פירוש רש"י על התורה. כמה רעד ורחב לבי בקרבי כשלמדנו ואני בבואי מפדן, וקראנו שם את דברי רש"י. המלמד שלי הדגיש אז כי יש שכר לפועלנו, כלומר אם מצידנו תהיה איזו פעולה לבנות את הארץ כי אז יהיה שכר לפעולתנו. כמו כן הדגיש לי המלמד ואמר לי - יש תקוה לאחריתנו, אבל מקודם צריכים אנחנו לראות כי ישובו בנים לגבולם.

וכך כתב הסופר ש' בלומנפלד:

כדוגמה מובהקת לכוחו של רש"י בבחירת אגדות לפי עושרן הפנימי, מבחינת הרגש ויכולתו לדובב את הלב, אפשר לציין את פירושו לפסוק ואני בבואי מפדן, בכי נהי תמרוריה של רחל אמנו, המבקשת על בניה הגולים מארץ לארץ רדופים ונגושים, כמו שתיארה הרב, היכה גלים בליבות מיליונים של יהודים שלמדו חומש עם רש"י. אותו קול ברמה לפי גירסת רש"י סייע לא מעט במשך דורות רבים לקיום התקוה לשיבת הבנים לגבולם⁸.

והמשורר שמשון מלצר⁹ בלשונו הספרותית, ובתוספת פרשנות היוצאת מהלב, כתב:

שרנו כולנו בחום, ברננה, בניגון היוצא מן הלב: ואני - אני יעקב, בבואי - כשבאתי, מפדן - היא פדן ארם, מתה - נפטרה, עלי - בגללי, רחל - רחל אמר... שרנו כולם בחום, ברננה, בניגון היוצא מן הלב, מליבו של יוסף שאמו נקברה בשדה בצידי הדרכים, מליבו של יעקב שהאהובה והנעימה גם במותה ממנו נפרדה, מליבה של רחל היוצאת על קברה ומבקשת רחמים, מליבם של ישראל שהגלום שבאים כבולים בשלשלאות של ברזל, ומליבו, כביכול, של הקב"ה, העונה לרחלי: יש שכר לפעולתך.

גם בדבריו של פרופסור אברהם שלום יהודה¹⁰ ישנה המחשה מרגשת, שיש בה מעבר למילים:

6 שמשון נשר, שנה בשנה תשמ"א, עמ' 312.

7 ספר רש"י עמ' טז.

8 רש"י המורה, שמואל בלומנפילד, עמ' 115.

9 אשירה לרש"י, ספר השירים והבלדות, הוצאת דבר, ת"א תשי"ג, עמ' 21.

10 בספרו עבר וערב עמ' 256.

חושבני שאין ביאור שמעורר בנפש הילד אהבה כל כך עמוקה לאבות ישראל, ואמונה כל כך חזקה ואמיתית בנצח ישראל, כמו זה של רש"י על ואני בבואי. פה אנו רואים את יעקב אבינו ברגעים האחרונים של חייו מצטדק לפני יוסף השליט על כל ארץ מצרים על שלא הביא את אמו רחל לקבר אבות ואמהות ישראל. כשקראנו את הדברים האלה, ראיתי את חיל אלפי הגולים ההולכים לשבי בשלשלאות של ברזל על ידיהם ורגליהם עוברים על יד קברה של רחל, התפלצתי לקול בכייתם כשהיו עוברים על קברה, וראיתי את האם הגדולה קמה משנתה, שנת עולמים, ושמעתי קול בכייתה על בניה הגולים, וראיתי דמעוניה כשהיא מבקשת רחמים על בניה, ושמעתי את קול הקב"ה עונה ואומר לה ושבו בנים לגבולם. זו הייתה תוגה עמוקה על הגלות, מעורבת בחדווה של תקווה לגאולה, הערצה לאב החוזה חזון נשגב למרחקים, ולאם השומרת אהבה וחמלה לבניה לדור דורים. וככה שמשו בקרבי עצבון ועליזות בבת אחת, ושמחה באה בעקב אנחה, עין אחת הייתה בוכה ועין אחת צוחקת¹¹.

גם אחד מגדולי הדור שעבר, הרמ"א עמיאל, דרש באחת השנים בימו השני של ר"ה אודות הפטרת היום, ופתח¹²:

עדיין מצלצלים באוזנינו דברי הרבי בחדר, כשהיה מטעים לנו בהיותנו עוד תינוקות של בית רבן את פירוש רש"י על הכתוב ואני בבואי. בטח תזכרו גם אתם, שבעיני הרבי וגם בעיני התלמידים זלגו דמעות למקרא הדברים האלה¹³.

11 ומסיים: "וראה זה דבר פלא - כל פעם שהייתי נפגש עם בני אדם מן הדור הישן שקראו ושנו וגמרו, ומדבר הייתי איתם על רש"י ופירושו, היו כמעט בלי יוצא מן הכלל אומרים - האם זוכר אתה מה שאמר רש"י על רחל מבכה על בניה? הייתי מרגיש כאילו מתגעגעים היו לאותם הרגעים שנקבעו בזיכרונם מאביב ילדותם בלומדם חומש עם רש"י..."

12 דרשות אל עמי עמי' נא.

13 וכך כותב הרב ד"ר שמעון פדרבוש [מובא ב'דף לתרבות יהודית' של המחלקה לתרבות תורנית במשרד החינוך גיל' 269 עמ' 42. העורך מציין שם: "זכיתי לשמוע ניגון זה מראש הממשלה מנחם בגין ז"ל...": "כל מי שלמד בנעוריו פירוש רש"י על הפסוק 'ואני בבואי מפדן' אינו יכול להשתחרר ממנו עד זיקנה ושיבה. חכמים וזקנים מספרים בזיכרונותיהם איך שמרו בחביוני ליבם את הרשמים העמוקים של המאמר הזה בהמיית רוח כל ימי חייהם, ואיך זה השפיע עליהם לזכור באהבה את ההוי היהודי ואת בית רבם מימי הילדות. כולם זכרו בנעגועים את הניגון המקובל העצוב-מתוק של המלמד, כשהוא מתרגם במתיחות דרמטית את ההתנצלות של יעקב אבינו לפני מותו בדברו ליוסף בנו. דברים אלו נחרתו עמוק בליבות ילדי ישראל הרכים, שהרגישו בהם ביטוי לכל הצער והיתמות של חיי הגולה, ואת עוצמת הכיסופים לגאולת העם וארצו, והיו מחכמי ישראל שתיארו על סמך נסיונם את הערך החינוכי הרב שהיה גנוז בו

אף בקורות חייו של הרב חיים דרוקמן החי עמנו לאוי"ט יש איזכור לרש"י זה כאחד מזיכרונות הילדות שלו בפולין¹⁴: 'בחיידר הזה החל ללמוד גם חומש עם רש"י. עד היום הוא יכול לזמזם בערגה את הניגון הנוגה שנלמד אז בכל החיידרים במזרח אירופה, ניגון לדברי רש"י על הפסוק בספר בראשית ואני בבואי מפדן¹⁵.

בלימוד הזה. פרופ' אברהם ברלינר, החוקר המובהק של רש"י, מוסר את הרושם העז שעשו עליו דברי רש"י אלה. הוא היה אז ילד בן תשע, ובהגיעו לזיקנה, אחרי עבור שישים ושלוש שנים, פיעמה בליבו עוד החוויה הזאת - כל זה נצטלצל בנפשי, נפש הילד בעלת המיתרים העדינים, כקול ממרומי שמים, ודמעות זלגו מעיניי בהאזיני לדברים אלה [הרצאה על רש"י (בגרמנית) ברלין 1906]. והנה עוד מגוון עדויות מספרי זיכרון לקהילות שונות: "היינו באים אל החדר מדי בוקר... אנו משננים את סיפורי המסעות של ישראל במדבר, עוברים את ים סוף בקריעתו, הולכים ומתקדמים לא"י... ואני בבואי מפדן משנן לנו רבי מנדל, ואנו אחריו - ואני בבואי מפדן"... [קהילת רישא, ספר זיכרון, עמ' 235]. "זכור לי החדר בו למדתי חומש ורש"י. ביחוד נחרתו בזיכרוני הרגעים היקרים בהם למדתי פרשת ויחי, וכאשר הגעתי לפסוק ואני בבואי. כל האגדה הזאת, והמילים ושבו בנים לגבולם, עקרו מעיני הילד שבי דמעות, עוררו בי הרגש הלאומי, והדליקו בי לראשונה את הניצוץ הציוני שהפך לשלהבת יקוד בלבבי" [יעקב רימון, שנות ילדותי בדובז'ין, עמ' 41]. "ר' מיכל'ה קישט את ביתנו ב"לוחות" ובתמונות מא"י, שהיו תוכן חייו. תמונת קבר רחל אמנו העבירה אותנו לאותם לילות חורף ארוכים ב"חדר" של ר' יחיאל המלמד, עת למדנו-שרנו את כישלונותיה ותלאותיה של רחל. עזה הייתה השתתפותנו בצערה, וזו הגיעה לשיאה בשירת ה"אוסאגן" על הפסוק "ואני בבואי מפדן". יחד עם יעקב היינו מבכים אותה, יחד עם גולי נבזרדן עמדנו אומללים על יד קברה, ובמו אוזנינו שמענו את קולה המנחם והמלטף הבוקע מקברה - ושבו בנים לגבולם" [ראווה רוסקה, ספר זיכרון, עמ' 104]. "הדבר היחידי שנשאר בזיכרוני מחדרו הוא הניגון של הפסוק ואני בבואי מפדן ארם" [זאב קליגמן, קרמניץ - ספר קהילה, עמ' 182]. "יהודים פשוטים בעלי מלאכה ש"ערכו חצות" בלילות החורף הקשים והתאבלו על הגלות המרה והארוכה... לא הבינו עורי חצות אלה את פירוש המילים, אבל ידעו והרגישו הם את ערכו של עצם "תיקון חצות". כשהגיע עורך החצות לפסוק 'קול ברמה נשמע' היה נזכר בגירסא דינקותא, בילדותו בזמן שלמד בחדר, איך הרבי היה מפרש את ה"אני" הראשון בפרשת ויחי, ואז נתגלגלה דמעה מתחת למשקפיו, עוד דמעה לנאד הדמעות של העם הנודד [לינסק, איסטריק, בליגרוד, ליטוביסק, ספר זכרון לקדושי ליבא"י, עמ' 66]. "בנעימה לבבית היה הרבי מפרש ומסביר לנו את החומש ובניגון מיוחד, בניגון סנטימנטלי-לבבי. שהד קולו לא פג מהזיכרון עד היום, היה מספר לנו - ושר יחד אתנו - את האויסרעדעכץ [סיפור אגדה] על הפסוק 'ואני בבואי מפדן'..." [י"מ סדרוני,קהילת שרפץ, ספר זיכרון, עמ' 282].

14 הנני, עמ' 26.

15 איזכור נוסף ומעניין נמצא בדברי ח"כ יעקב כץ מפועלי אגודת ישראל בישיבה העשרים ושמונה של הכנסת החמישית, ביום רביעי ז' כסלו תשכ"ב (15 נובמבר 1961), בתוך דיון על מצב קבר רחל תחת הכיבוש הירדני, מצוי בכתובת זו: http://webcache.googleusercontent.com/http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:SLvvom1xzjwJ:fs.knesset.gov.il/5/Plenum/5_ptm_256393.doc+&cd=48&hl=iw&ct=clnk&gl=il

התייחסותם של גדולי ישראל ללימוד רש"י זה

בשמו של הרב יצחק הוטנר נמסרו דברים המייחסים חשיבות רבה לנוהג זה¹⁶:
היה המנהג בחדרים ללמוד פירש"י הנ"ל בניגון מיוחד, ואני, ואף שאני עשיתי כן, וחלק מהילדים היו אומרים 'קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים', וחלק השני עונים 'כה אמר ה' מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה. ועוד אמר מרן זצוק"ל, שהיה מעשה בקרוב משפחה שלו בלובלין, שר' צדוק אמר שאין לשלוח ללמוד אצל איזה מלמד, שבאותו מלמד נזרקה מינות במה שאינו לומד פירוש רש"י הנ"ל על הכתוב 'ואני' כמנהג החדרים. והוסיף מרן זצוק"ל שהלימוד של פירוש רש"י הנ"ל נכנס לסדר הלימוד בחדרים כמעט כאילו היה 'אני מאמין' הארבע עשרה, ויש להחזיר העטרה ליושנה.
דברים דומים אודות רבי צדוק הכהן מלובלין הובאו ע"י משה כרמלי וינברגר¹⁷ בהביאו דברים באידיש שכתב נחמן שמן¹⁸:

כאשר שאלו את הרבי רבי צדוק מלובלין מה פסול מצא בביאורו של מנדלסון? ענה: כל פרשן שאינו מביא פירושו של רש"י על הפסוק ואני בבואי מפדן הוא אפיקורס. כוונת הרבי הייתה, כפי שמסביר שם שמן בטוב טעם, בנידון השמטת דברי רש"י, פירוש שהיה מלווה גם בניגונו העצוב צובט הלב שהשפיע על ילדי ישראל בכל הדורות, שהיה יותר מדי רגשי ולאומי בשביל מנדלסון אבי ההשכלה והמאמין באמנציפציה¹⁹.

16 רשימות לב, סוכות תשל"ח.

17 ספר וסיף, פתיחה.

18 דאס געזאנג פון חסידות - בואנוס איירס תשי"ט, ח"ב עמ' 263-261.

19 הרב משה גנץ [פני שבת, ספריית משעול, שעלבים תשע"ט, עמ' 105] כותב על כך: "בוודאי אין להבין את דברי ר' צדוק כפשוטם. מפרשים רבים יראים ושלמים יש, שלא הביאו את דברי רש"י אלה. נראה לי שכך הייתה כוונתו של ר' צדוק: פירוש לתורה צריך להיות מחנך. פירוש שפותח את ליבו של הלומד לקרבת ה' ולעולם הרוחני של עם ישראל. כל פירוש לתורה שהוא 'ניטראלי', ואינו מכוון למטרות החינוכיות האלה - הוא פסול, גם אם אין בו שום דבר רע". גם הרב אהרן ליכטנשטיין [הקדמה לספר שיעוריו על דינא דגרמי] מזכיר עניין זה, תוך כדי הסבר להחלטה שלו לכתוב את חידושויו לתלמוד בלשון שאינה ישיבתית באופן מובהק: "אני כשלעצמי גדלתי על ברכי 'לישנא דרבנן', ואף חונכתי לשמירתה. זכורני כיצד שח לי מו"ר ר' יצחק הוטנר זצ"ל, אשר חונן ברף רגישות גבוה ביותר לנימי סגנון, אודות מקרי דרדקי בלובלין אשר סילק אותו ה'חווה' מפני שהפסיק לשנן עם זאטוטיו 'ואני בבואי מפדן' לפי הניגון המסורתית". מדברי שניהם נראה שלא ראו עניין ייחודי ברש"י זה, אף שלאמור לעיל אפשר שאין זו רק דוגמה בעלמא.

הרב יששכר תמר²⁰ התייחס לדברי רש"י כבעלי משמעות מעשית:

ומכאן שאלו הנמצאים בירושלים וסביבותיה כשמבקרין בחברון צריכים מקודם לבקר בקבר רחל, ואלו הגרים בסביבות חברון יבקרו מקודם במערת המכפלה ואחרי זה בקבר רחל, אבל לא יתכן לבקר בקברי אבות ולא לבקר בקבר רחל אמנו. אולם להיפך יתכן לבקר בקבר רחל לבד מפאת דוחק הזמן, שכן קברי האבות והאימהות לא זקוקים לפיוס, ואין בזה משום פגיעה בכבודם, אבל לבקר בחברון ולא בקבר רחל יש בזה משום פגם ופגיעה בכבוד רחל, כי היא כן זקוקה לפיוס, וכמו שמפייס יעקב אותה ואת יוסף שהיו מצטערים מאד על זה... והנה בפולין שלפני החורבן היה הנוהג שתינוקות של בית רבן שלא התחילו עוד ללמוד רש"י, כשהיו מגיעים לפסוק ואני וגו' לימדו אותם לומר בקול רם ובניגון ידוע אגדה שנזכרה ברש"י בשם ר"מ הדרשן. ונראה שלימדו אותם לומר את הפיוס של יעקב לרחל כדי שיהיה נשמע במרום קול רחל מבכה על בניה וגו' ושבנו בנים לגבולם, ומנהג אבות תורה²¹.

סיפורו של מקס נורדאו

הוזכרו לעיל דברי פרופסור א"ש יהודה בספרו חקרי עבר וערב²². בהמשך שם מופיעים דברים מרגשים על דברי רש"י אלו:

פה אני רוצה להזכיר מקרה אחד, המראה עד כמה יכולים דברים פשוטים ומלאים רגש וחיבה כאלה לפעול גם על יהודים שעזבו תורתנו והתרחקו מגבולנו זמן רב. פעם אחת כשהייתי מטייל במדריד בירת ספרד עם מאקס נורדאו בימי המלחמה הגדולה [=מלה"ע הראשונה] והיינו מדברים על הקונגרס הראשון, וסחתי לו על הרושם האדיר אשר עשה נאומו שנשא בגן העיר של באזל באחד הלילות של אותו קונגרס לפני אלפי אנשים על אגדת רחל המבכה על בניה. שאלתי אותו מהיכן באה אגדה זו, ואם גם הוא למד חומש עם רש"י בילדותו? ענה לי: תדע שבאחד הימים בפאריז, בשעה שהייתי מקבל חולים בביתי, באה אלי אשה ענייה מרחוב היהודים עם ילד בן שמונה או תשע שנים להתרפאות. ראיתי בילד שפיקח היה, אבל הרגשתי שהצרפיתית שלו הייתה לקויה. שאלתי אותו באיזה בית ספר הוא לומד, וענה לי בשפה רפה, כמתבייש, שהיה לומד ב"חדר". ואמו הוסיפה משלה,

20 עלי תמר תענית פרק ד ה"ב.

21 וראה עוד בנטעי גבריאל על הלכות יחוד עמי' שנב, הדין בשאלת קול באשה ערוה בניגון זה שאינו ממש קול זמר.

22 עמ' 257.

כמצטדקת, שאביו הוא מן הדור הישן, ואינו רוצה שבנו ילך לבי"ס של גויים קודם שיגמור את לימודיו בחדר. הרהרתי אז בליבי אחרי בן הדור הישן זה, ואכבוש את זעמי בגלל מונעו מבנו השכלה אירופית, וכמעט בלעג שאלתי את הילד מה היה לומד בחדר. הוא נתמלא רגש, והתחיל לספר בידיש את האגדה של רחל שלמד בחומש ביום לפני שחלה. באותה שעה נודעזעו כל איברי, חיבקותי ונישקתי אותו על מצחו, ובליבי אמרתי: עם כזה ששומר זיכרונות כאלה אלפי שנים, ומשריש אותם בלב ילדיו, אינו עלול למות, והוא מובטח לחיי עולם. ועוד הוסיף נורדאו לאמור לי: זה קרה באותם הימים של מעשה דרייפוס, כשהתחלתי לפקפק בצדק אומות העולם כלפי ישראל, ויכולני לומר שהילד הזה היה אחד הגורמים לקרב אותי לציוניות ולהאמין בנצח ישראל.

לפי האמור כאן נורדאו לא דיבר על הניגון של דברי רש"י, אך יש מקום להניח שלא היה זה סתם דבר שלמד הילד יום לפני שחלה, אלא מה שהוטבע בו, כפי שהוטבע רבים אחרים בלומדס ב"חידר". מן הדברים ניתן להבין שזו הפעם הראשונה בה נתקל נורדאו ברש"י זה, וכך כנראה צוטטו הדברים במקומות כאלה ואחרים. אך נפתלי בן מנחם הגיב בבטאון בית הכנסת ישורון²³ על דברי ר' ברוך דובדבני בעניין, וראה זאת אחרת:

מר ברוך דובדבני הזכיר את נורדאו שבא מבית מתבולל ולא למד "ואני בבואי מפדן" עם הניגון-הפירוש המסורתי, עד ששמע את הניגון והוא הוא שחולל תמורה בנפשו. מששמעתי את דברי דובדבני אמרתי שהדברים אינם מדויקים. אמת, נורדאו היה רחוק מן המסורת היהודית, בספריו הוא מותח ביקורת חריפה על היהדות, התרחקותו של נורדאו מן היהדות התבלטה גם בזה שנשא נוצריה, אבל הוא חונך על ברכי היהדות המסורתית. אביו, ר' גבריאל זידפלד [תרנ"ט-תרל"ב] היה סופר עברי. קראנו את ספרו היפה אחוזת מרעים [פראג תקפ"ה] ואת הדברים שפרסם ב"ביכורי העיתים". נחום סוקולוב כתב עליו בזמנו [העולם' שנה כ 1932 גליון לז] שאביו של נורדאו היה מורה בבית הגאון ר' משה בפרשבורג ולימד את בנו ר' יוזפא לימודים כלליים. וכשנפטר ר' משה סופר נשא עליו קינה שזה לא כבר הזכירה ידידנו ר"ש הכהן וינגרטן [סיני, כרך ס, עמוד עח]²⁴. וכאן אני בא אל העיקר, שמכס

23 טורי ישורון גיל' ט.

24 ודבריו של ר"ש וינגרטן אכן מוסיפים לענייננו: "נורדאו עצמו מספר על תולדות חייו: אבי היה רב. את הסמיכה קיבל מידי הרבנים הגדולים חוות דעת [ר' יעקב לוברבוים] ורבי עקיבא איגר, אבל לא עשה את רבנותו קרדום לחפור בה. לעומת זה החליט להרוויח את לחמו על-ידי הוראה. וכך נעשה מחנך בביתו של הרב בפראג, ראפפורט, אח"כ בבית רבה של פרשבורג, ר' משה סופר. אבי

נורדאו מספר על אביו ש"הוא עצמו לימד אותו עברית לראשונה, וקודם שמלאו לו תשע שנים כבר עבר עימו על כל החומש בפעם הראשונה [עיין מכס נורדאו אל עמו, כתבים מדיניים ספר א ת"א עמוד 257-258]. אין כל ספק שנורדאו שמע את "ואני בבואי מפדן" עם הניגון המסורתי מפי אביו²⁵, והוא נשכח הימנו, וכששמע אותו מפי הילד היהודי בפאריס נזכר בחוויית ילדותו, שכן חונך בבית יהודי מסורתי". הרצל אמר פעם על ידו נורדאו שיש בנאומיו החוזרים ומצלצלים באוזניו "כקול חצוצרה אדיר וחזק וחודר אל עמקי הלב". נגינה זו שהייתה בנאומיו של נורדאו לא מן ההפקר באה, אלא ממסורת בית אבא.

טוב אחרית דבר מראשיתו

קורות חייו של נורדאו, לפי האמור כאן, נושאים בחובן תהפוכות. הוא גדל בבית דתי, ובגיל צעיר התרחק מאוד מיהדותו עד כדי נשיאת גויה, דבר שהביא את מרן הראי"ה קוק לכתוב בשנת תרס"ג²⁶ בביקורת לאחיו, ששלח בתור "ברכת השנה" תמונות של הרצל ונורדאו: "זה האחרון [=נורדאו] הוא תועבת נפשי ונפש כל מי שיש בו זיק יהדות, ואין כדאי להתפאר ולהתברך בפסלו של אותו רשע", אולם כמתואר לעיל, חברתו להרצל היה בה ניצוץ של התקרבות לעומת מצבו קודם לכן, ומאוחר יותר ככל הנראה התקרב יותר. וכך אמר מרן הרצ"י קוק: "בועל בת אל נכר נורדאו, כאשר הציעו לו להיות מנהיג אחרי הרצל, סירב, מפני היותו במצב משפחתי כזה. התבייש. זה כבר שייך למדרגה של תשובה. העושה עבירה ומתבייש, מוחלין

היה יהודי חרד על דתו, וספריו העבריים, בפרוזה ובשיר, מעידים על ידיעותיו בעברית ובתלמוד". בהמשך שם ישנה התייחסות לשם משפחתו: "שם משפחת אביו פירושו שדה דרום. בא הבן מקס ואמר - אבא היה מבטו לדרום, אני לא כן. אני מכיוון את מבטי לצפון, לכיוון הנגדי של אבא, כי פירושו של נורדאו הוא - נאות דשא צפון. ואם נורדאו חזר בו, וכיוון גם הוא את מבטו לנאות דשא אשר בדרום מזרח לאירופה - נסיבות אחרות ותנאי הזמן גרמו לכך, ולא השפעת אבא בהשראת החת"ס". ומעיין לציין ששינוי שם המשפחה של נורדאו צד גם את עיניו של דב סדן [מחניים גיל' מא עמ' 33] שהתייחס למשמעות הדבר בדימיון מסויים לנזכר כאן: "דרך הטמיעה - איסטרגטיה מחוכמת הייתה לה בשמות המשפחה, לצד שינוי שהוא מועט אך משמעו מרובה. דוגמא אחת, בנו של סופר מסופרי העברים, ר' גבריאל זידפלד, שוב לא כתב בלשון אביו אלא בלשון הגרמנים, והסב את שמו על דרך מחוכמה - תבת 'זיד' שפירושה דרום נחלפה לו לתיבת 'נורד' שפירושה צפון, ותיבת 'פעלד' שפירושה שדה נחלפה בתיבת 'אאו' שפירושה נוה, וכך נעשה מאיר זידפלד למאכס נורדאו. המשך חייו וסיומם כהכחשה של הכוונה, שהייתה מוצנעת באותה החלפה מחוכמת; אבל עצם ההחלפה, וביותר תחבולתה, אי אפשר שלא יעורר הרהור של עצב".

25 איזכור למנהג זה בהונגריה אפשר למצוא בספרו של הרב חיים סבתו 'בואי הרוח' עמ' 80.

26 אגרות ראי"ה א עמ' יג.

לו²⁷. ובמקום אחר²⁸ כתב: "בכתביו של מקס [מאיר שמחה] נורדוי ז"ל, אשר לפני התקופה הציונית, יש דברי כפירה וחירוף וגידוף גסים. והוא היה גם בעל גויה. אבל הוא היה בעל תשובה במלוא מובן המילה, עושה דבר עבירה ומתבייש בה. נתפרסמו ממנו דברי מוסר ותוכחה חריפים נגד חילול שבת²⁹. אמר: הלוואי ואזכה לראות שהסנהדרין ישוב ויתכונן, ואפילו על מנת להיות נידון בה [ע"פ הידיעה מפי ר' אהרן מרקוס]. לפני מותו, בדעה צלולה, ציווה לעוטפו בטלית ולקוברו כדין מסורת ישראל, ובאחרית ימי חייו התפלל ביום כיפור בבית הכנסת במדריד". היה זה איפוא ניגונו של רש"י שהשפיע על אין ספור יהודים משך דורות רבים, שנגע אף בלב יהודי בעל כישרון שהתרחק, ותרם להתקרבותו ההדרגתית לעמו ולאלוקיו ולתרומתו הרבה לתנועה הציונית ולעם ישראל.

27 שיחות הרצ"ה במדבר עמ' 324-325.

28 לנתיבות ישראל ב עמ' ס.

29 בשיחות הרצ"י שם הובא מכת": "בשבועון איזראליט החרדי בפרנקפורט נתפרסמו ממנו דברי התמרמרות נגד חילול שבת, ביחוד בארץ ישראל, שהוא חובל נפש האומה הישראלית".

מערכת 'המעין'
וישיבת שעלבים על רבניה, מנהליה ותלמידיה
משותתפים באבלם של
הרב שמעון יהודה וייזר שליט"א
ר"מ בישיבת שעלבים בראשית דרכה
וחבר מערכת 'המעין' שנים רבות
ובני משפחתו שיח'
על פטירת הבת
הרבנית רינה ז"ל
אשת הרב נפתלי שטרן יב"א
נלב"ע ב"ג כסלו תש"פ
תנצב"ה

מכון שלמה אומן
מכון מחקר תורני